

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Summer 2022/9-2
<https://doi.org/10.46868/atdd.230>

Eski Doğu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*

Hüsrem Çelik**
ORCID: 0000-0002-6214-0426

Yusuf Kılıç***
ORCID:0000-0001-8024-8521

Öz

Harem ve hadımlık, kökenleri çok eskiye dayanan ve birbirinden ayrı düşünülmemesi gereken iki kurumdur. Sanıldığı gibi aksine bu iki müessese, ilk defa yakın dönemde gelişim göstermemiştir. Hatta bu yapıların izlerini MÖ 3. binyıla kadar götürmek dahi mümkündür. Nitekim eskiçağda ortaya çıkan ve yakın geçmişe kadar devam eden bu kültürel mirasın Mezopotamya ve Anadolu'da başladığı doğu toplumları özelindeki yolculuğun belli başlı durakları (Mısır, Çin, Pers, Osmanlı) belirtildiği takdirde, bu iki kurumun nasıl gelişim gösterdiği daha açık bir hal alacaktır. Bu bağlamda harem ve hadımlık müessesesinin kurumsal hafızasını aydınlatmak için öncelikle Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında, sonrasında ise yakın dönem toplumlarındaki gelişimine değinmek daha isabetli olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Harem, Hadım, Harem Müessesesi, Hadımlık Müessesesi

Gönderme Tarihi: 24/12/2021

Kabul Tarihi:20/05/2022

* Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 2018SOBE018 numaralı proje ile desteklenen bu çalışmamız "Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

**Dr., husremcelik@gmail.com

***Prof. Dr.Pamukkale, Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ykilig@pau.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ÇELİK, H.- KILIÇ, Y., "Eski Doğu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 2, 2022, s.342-366.

The Emergence and Functioning of the Harem and Castration Institution in Ancient Eastern Societies

Husrem Celik* Yusuf Kilic**
ORCID: 0000-0002-6214-0426 ORCID:0000-0001-8024-8521

Abstract

The harem and the castration are two institutions that are of immemorial origins and should not be considered separately. Contrary to popular belief, these two institutions have not developed shortly for the first time. It is even possible to trace the traces of these structures back to the 3rd millennium BC. If the main stops of the journey (Egypt, China, Persia, Ottoman) specific to the eastern societies, where this cultural heritage, which emerged in ancient times and continued until the recent past, began in Mesopotamia and Anatolia stated, it will become clearer how these two institutions developed. In this context, to illuminate the institutional memory of the harem and castration institution, it would be more appropriate to mention its development first in Mesopotamian and Anatolian societies, and then in recent societies.

Keywords: Harem, Eunuch, Harem Institution, Castration Institution.

Received Date: 24/12/2021

Accepted Date: 20/05/2022

** Dr.,Denizli-Turkey, husremcelik@gmail.com

***Prof.Dr., Pamukkale University Faculty of Science Literature Department of History, Denizli-Turkey, ykilic@pau.edu.tr

You can refer to this article as follows:

ÇELİK, H.- KILIÇ, Y., ‘ ‘ Eski Doğu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi’, *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 2, 2022, p.342-366.

Возникновение и функционирование института гарема и кастрации в древневосточных обществах

Хусрем Челик*

Юсуф Кылыч**

ORCID: 0000-0002-6214-0426

ORCID:0000-0001-8024-8521

Резюме

Гарем и кастрация — два института, имеющих незапамятное происхождение, и их не следует рассматривать отдельно. Вопреки распространенному мнению, эти два института впервые получили развитие не сразу. Можно даже проследить следы этих сооружений до 3-го тысячелетия до нашей эры. Если основные остановки пути (Египет, Китай, Персия, Османская империя), характерные для восточных обществ, где это культурное наследие, возникшее в древности и продолжавшееся до недавнего прошлого, начиналось в Месопотамии и Анатолии, то это станет более понятным. как развивались эти два учреждения. В этом контексте, чтобы осветить институциональную память о гареме и институте кастрации, было бы уместнее упомянуть о его развитии сначала в месопотамском и анатолийском обществах, а затем и в недавних обществах.

Ключевые слова: гарем, евнух, институт гарема, институт кастрации.

Получено: 24/12/2021

Принято: 20/05/2022

*Доктор, Денизли-Турция, husremcelik@gmail.com

**профессор, доктор наук, Университет Памуккале, факультет научной литературы, исторический факультет, Денизли- Турция, ukilic@pau.edu.tr

Ссылка на статью:

ÇELİK, H.- KILIÇ, Y., ‘‘ Eski Doğu Toplumlarında Harem ve Hadımlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İşleyişi’’, академическая история и мысль, Т.9, NO.2, 2022, С.342-366.

Giriş

Harem ve hadımlık üzerine yapılan çalışmalarda bilim insanları birbirlerini tekrar etmek pahasına da olsa, bu kurumların kökenini hep yakın dönemde aramışlardır. Elbette bu konuda yeterli ve derinlemesine çalışmanın yapılmaması, böylesi bir sonucun ortaya çıkmasında son derece etkili olmuştur. Ancak hem çivi yazılı belgeler hem de arkeolojik kanıtlar harem kurumunun eskiçağdan itibaren var olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan harem ve hadımlık, kökenleri çok eskiye dayanan ve birbirinden ayrı düşünülmemesi gereken iki kurumdur. Dolayısıyla bu iki müessese, ilk defa yakın dönem toplumlarında gelişim göstermemiştir. Hatta bu yapıların izlerini MÖ 3. binyıla kadar götürmek mümkündür. Nitekim eskiçağda ortaya çıkan ve yakın geçmişe kadar devam eden bu kültürel mirasın Mezopotamya ve Anadolu toplumları özelindeki yolculuğun belli başlı uğrak noktaları (Mısır, Çin, Pers, Osmanlı) belirtildiği takdirde, bu iki kurumun nasıl gelişim gösterdiği daha açık bir hal alacaktır. Böylece harem ve hadımlık müessesesinin geçmişi daha net ve daha sağlam bir perspektiften değerlendirilebilecektir. Bu bilgiler ışığında Harem ve Hadımlık Müessesesi'nin kurumsal hafızasını aydınlatmak için ilk olarak Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında, sonrasında ise yakın dönem toplumlarındaki gelişimine değinmek daha doğru olacaktır.

1-Eski Mezopotamya ve Anadolu

Köklü bir geçmişi olan ve yakın döneme kadar varlığını devam ettiren harem kurumu, köken itibariyle Akadca “örtmek, gizlemek, başkalarından esirgemek, ayırmak ve tecrit etmek” anlamlarına gelen “*harāmu (m)*” kelimesinden ileri gelmektedir.¹ *Harāmu* kelimesi bir grubu veya topluluğu sınıflandırarak onları diğer topluluklardan izole etmek anlamındadır.² Bunun yanında *harāmu* sözcüğü, Arapça’da “muhafaza edilen, mukaddes olanyer” anlamındaki “*harem*” kelimesiyle de ilişkilendirilebilir. Zira Arapça *harim* kelimesi de “yasak yer, kutsal

¹ Muammer Ulutürk, “Osmanlı’da Harem Meselesi”, *Tefekkür Dergisi*, S. 44, Konya 2011, s. 1.; Ignace J. Gelb, Thorkild Jakobsen, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, *The Assyrian Dictionary* (H), C. 6, The University of Chicago, Chicago 1956, s. 88-89’da, “*harāmu*” kelimesinin (ku-ud KUD= Ḫa-ra-mu ša pa-ra-su) manası için “*ayırmak, bölmek, ayırtırmak ve ayrı tutmak*” kelimeleri kullanılmaktadır. Yine burada geçen bir ifadeye göre, *harāmu* kelimesi ayrı tutulan bir kadın toplumunu tanımlaması durumunda, *harimtu-harmatu* (fahişe?) kelimelerinin de bu kökten gelebileceği ifade edilmektedir.

² *Barikat kurmak, kapatmak, engellemek, zapt etmek, hapsetmek* anlamındaki *sekēru* fiiliyle, Akadca “*ayırmak, bölmek, ayırtırmak ve ayrı tutmak*” manasına gelen “*harāmu*” sözcüğü arasında benzer bir anlam göze çarpmaktadır. Dolayısıyla “*sekretu*” kelimesiyle, Arapça “*harem*” ve İbranice “*Herem*” (hrm) sözcükleri arasında da bir bağ söz konusu olmalıdır. Zira “*harem kadını*” manasına gelen “*harīm*” kelimesi “*haramu*” kelimesinden; Sumercesi *MĪ.ŠA.Ē.GAL.MEŠ* olan “*sekretu*” (*ayrı tutulan kadın*) kelimesi de “*sekēru*” fiilinden türetilmiştir.

alan” manasına gelmektedir.³ Bu bağlamda Arapça *harim* ve İbranice *herem* (hrm) sözcüklerinin de aynı kökten türetilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴ Söz konusu bu durum Akadca *harāmu* kelimesiyle, Arapça *harim* ve İbranice *herem* (hrm) sözcükleri arasında anlamsal ve yapısal olarak bir yakınlığın olabileceğine işaret etmektedir.⁵

Diğer taraftan Arapça *daharem* kelimesinin taşıdığı anlamla, Eskiçağ Yakınoğu toplumları tarafından benimsenip geliştirildikten sonra *harem* ismiyle nitelendirilen kurumunun kapsadığı anlamın, birbiriyle benzeşmediğini ve *harem* kurumunun başka bir kelimeyle ifade edilmesi gerektiğini ileri sürenler de vardır. Bu görüşün dayanak noktası ise, Mari Arşivi’nde kadınların yaşadığı yer olarak “*dört köşe*” manasına gelen *tubqu(m)*⁶ tabirinin kullanılmasıdır.⁷ Bu görüşü savunanlara göre, *tubqu(m)* kelimesinin *harem* sözcüğünün yerine kullanıldığının bir diğer kanıtı da, İnib-şarri’nin, Zimri-Lim’e yazdığı mektuptur.⁸ İnib-şarri Zimri-Lim’e, kocası İbâl-Addu’nun kendisiyle ilgilenmediğini ve onu “*tubqu(m)/tubuqum*” ’da bıraktığını, diğer eşini ise alenen yanına ve koruması altına aldığını sitemkâr bir dille beyan etmektedir.⁹ Bu mektupta geçen “*tubuqum*” kelimesinin, kadınların yaşadığı yer manasına gelen *harem* olabileceği iddia edilmektedir. Nitekim Akadca çivi yazılı metinlerde geçen “*tubuqum hizmetlileri*” ifadesi de bu görüşü destekler mahiyettedir.¹⁰ Siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan bir hayli gelişmiş olan harem kurumunun korunması esnasında çoğunluğu hadım edilmiş

³ Harem, ev reisinin kadınları, cariyeleleri, çocuklarıyla yaşadığı ve girilmesi yasak yer manasına gelmektedir. Bunun yanında “*harem*” kelimesinin “*evin kadını*” manasına geldiği de olmuştur. Yakın dönem toplumlarında ise, harem kurumu “*Dar’üs-saade*” (*Saadet evi*) şeklinde isimlendirilmiştir. Aynı şekilde harem kurumuna karşılık olarak doğu ülkelerinden Hindistan’da “*Perde*” veya “*Zenane*”, İran’da “*Enderun*”, Arabistan’da “*Harem*” tabirleri kullanılmıştır.: Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 7.

⁴ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, (çev. Helen-Mervyn Richarson), Walter de Gruyter, Berlin 2016, s. 399.

⁵ Sığınmak ve çalışmak sözcüklerinden türetilmiş olan Sumerce “*kar.kid*” (fahişe) kelimesi, Akadca’ya ‘ayrı yaşayan kadın’ manasına gelen “*harimtu*” şeklinde geçmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Julia Assante, “Thekar.kid/harimtu, Prostitute or Single Woman? A Reconsideration of the Evidence”, *Ugarit-Forschungen*, C. 30, Münster 1999, s. 5-96.

⁶ Sumerce “*tuba*” kelimesi pelerin, perde, gizlemek ve saklamak manalarına gelmektedir.: Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 699.

⁷ Hennie J. Marsman, *Women in Ugarit and Israel, Their Social and Religious Position in the Context of the Ancient Near East*, Brill, Leiden 2003, s. 373.

⁸ Söz konusu döneme ait belgelerde kral, kraliçe, prens ve prenseslerin özel hizmetinden sorumlu görevlilerin, saraydaki diğer görevlilerden farklı bir adlandırma ya da unvanla belirtilmemesinden dolayı, bir kesim bilim adamı tarafından Mari Sarayı’nda bugün bildiğimiz karşılığında bir harem yapılanmasının olmadığı yönünde fikir beyan edilmiştir. Hatta haremde görev yaptığı iddia edilen kadınların aslında Mari Sarayı’nın görevlileri olarak kabul edilmesinin gerekliliğini de savunmuşlardır.: Stephanie Dalley *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*, Addison-Wesley Press, London 1984, s. 99-100; Ancak bu eserin kaleme alındığı tarihten sonra yazılmış eserlerde ortaya konan görüş, konunun tam olarak böyle olmadığı yönündedir. Zira Mari kralı ile Kraliçe Şibtu arasında geçen mektuplaşmalar ve Mari saray kalıntıları bu düşüncenin savunucularına esin kaynağı olmuş olmalıdır.

⁹ Elna K. Solvang, *A Woman's Place is in the House, Royal Women of Judah and their Involvement in the House of David*, Sheffield Academic Press, London 2003, s. 63-64.

¹⁰ Daniel Bodi, *The Michal Affair, from Zimri-Lim to the Rabbis*, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2005, s. 37.

kişilerden oluşan hizmetlilerin görev alması, “*tubuqtum hizmetlileri*” tabirinin de bu manayla kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Harem sözcüğünün kökeni olabileceğini düşündüğümüz *ḥarāmuile tubqu(m)* kelimelerinin varlığı, haremın Eskiçağ Yakınoğu toplumlari tarafından bilindiğini göstermekle birlikte, temellerinin de o dönemde aranması gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda yakın bir döneme kadar varlığını devam ettiren bu müessesenin temellerini sanıldığı gibi yakın geçmişte değil, aksine eskiçağ toplumlarında aramak daha doğru olacaktır.

Bu bilgiler ışığında Eski Mezopotamya toplumlarında harem kurumunun var olmadığını savunmak da yersiz bir görüş olacaktır. Çünkü daha Sumer toplumundan itibaren kadınların yaşamlarını geçirdikleri alanın isimlendirilmesi hususunda farklı adlandırılmalara gidilmiştir. Öyle ki, harem kurumunun karşılığı olabileceği düşünölen çeşitli kullanımlar mevcuttur. Nitekim Sumer dilinde “*kadınlar evi*” manasına gelen “*hai-mi/sal, é-mi/sal, a.mi, ama₅*” gibi yerler, odalardan oluşan birer kompleks tarzıyla karşımıza çıkmaktadır.¹¹ Zira bu durum Sumerliler’den itibaren şehir beyinin eşinin, kızlarının ve maiyetinin içerisinde yaşadığı alanlara izafeten Sumerce “*kadınlar evi*” (*é-mi/sal*) tabirinin kullanılmasını daha anlaşılır kılmaktadır.¹² Bu yapının içerisinde anneler ve küçük çocuklar için özel odalar da bulunmaktadır. Ayrıca Akadca’da “*oda, bölme veya bir kadın için özel alan*” manasına gelen “*maştaku*” kelimesi de kadınların yaşadığı bir alanı ifade etmektedir.¹³ Bunun yanında “*harem, yatak odası*” şeklinde çevrilen “*dakkanum*” (Sumercedaggan) kelimesi de bu alana izafeten kullanılmış olmalıdır.¹⁴

Köklü bir geçmişi olan harem müessesesinin ortaya çıkmasının altında şüphesiz ki, siyasi-sosyal ve ekonomik yapılanmanın gerçekleştirilmesi yatmaktadır. Bu manada harem müessesesinin varlığı şehir devletlerinin ortaya çıkışıyla eş değer düşünöldüğü vakit, siyasi birliğini nispeten sağlayan kent devletlerinin krallıklarının genişlemesiyle birlikte bu kurumun kapsamı da genişlemiştir. Birçok şehir devleti kendi siyasi yapılanmasını zaman içerisinde oturabilmesi ölçüsünde, ihtiyaçları doğrultusunda siyasi olarak genişlemeye, idari olarak da

¹¹ M. Stol, *a.g.e.*, s. 461.

¹² Marc Van de Mieroop, “Women in the Economy of Sumer”, *Women’s Earliest Records From Ancient Egypt and Western Asia*, (Edi.t Barbara S. Lesko), Scholars Press, Atlanta 1989, s. 53.

¹³ Piotr Michalowski, *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*, Eisenbrauns, Winona Lake 1989, s. 78.; T. M. Sharlach, *An Ox of One’s Own Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*, *Studies in Ancient Near Eastern Records* (Saner), C. 18, De Gruyter, Berlin 2017, s. 95.

¹⁴ Akadca “*maştaku*” kelimesine karşılık olarak, Sumerce “*ama₅*” kelimesi kullanılmaktadır. Keza “*da-gan₂*” kelimesi de söz konusu kelimelerle benzer bir şekilde “*yatak odası*” manasına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: N. Aydın, *a.g.e.*, s. 74, 132, 1022.

gelişmeye başlamıştır. Bu doğrultuda söz konusu kurumun gelişim göstermesi de kaçınılmaz bir hal almıştır. Zira birçok şehir devleti MÖ 4. binyılın ortalarından itibaren kurumsallaşma adına, hane halkını da kapsayacak bir biçimde ilerleme göstermiştir. Dolayısıyla siyasi birliğini ve ekonomik gelişimini sağlayan kent devletlerinin sınırlarını genişletme çabası harem kavramının kapsadığı anlamı da genişletmiştir. Öyle ki, harem kelimesi başlangıç itibariyle siyasi otoritesini sağlamlaştırmış kralın eşini, kızını ve çocuklarını içine alan bir kurumu tanımlarken, zaman içerisinde her şehir devletinin toprak, su ve otlaklık alan gibi meseleler yüzünden diğer kent devletleriyle sürekli siyasi mücadele içerisinde girmesi sonucu, savaş sonunda galip tarafın elde ettiği ganimetler arasında savaş esirelerinin (esirtu) giderek sayıca artması, bu kurumun genişlemesine ve gelişmesine vesile olmuştur.

Diğer taraftan Sumerli III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ndeki (MÖ 2060-1960) siyasi gelişmelere paralel olarak köleliğin hızlı bir şekilde yaygınlaşmasıyla esir köle kadınlar da saray için ganimet ve kralın malı konumuna gelmiştir. Dolayısıyla hem esir köle kadınlar hem de kadın savaş esirleri, harem müessesesinin kurumsallaşması adına atılan adımların başında gelmektedir. Bu ikisinin dışında harem müessesesinin gelişmesi ve genişlemesinde etkili olan bir diğer etken ise siyasi evliliklerdir. Nitekim şehir krallıklarının yapılanması içerisinde harem müessesesinin var olabilmesinin asıl koşulu, krallıkların birbiriyle olan münasebetlerine dayanan ilişkileridir. Bu ilişkiler içerisinde en önemli olan nokta ise şüphesiz ki, karşılıklı siyasi amaç güdülerek yapılan evliliklerdir. Bu bağlamda kraliyet ailesi üyelerinin savaşları engellemek ve/veya ittifakları pekiştirmek amacıyla komşu ülkelerin hükümdarlarıyla yaptıkları evlilikler, tabii devletler ve komşu güçlerle olan ilişkilerin gidişatının en belirleyici unsuru olmuştur. Nitekim Eski Yakınoğu'da bir kralın siyasi çıkarları doğrultusunda dost bir hükümdarın ailesile evlilik münasebeti kurması, son derece yaygın bir anlayış olarak benimsenmiştir.¹⁵ Hatta söz konusu bu gelenek çağın her döneminde gereksinim duyulan ve benimsenerek uygulanan bir anlayış olmuştur. Öyle ki, görkemli bir geçmişe sahip olan ve 20. yy'a kadar varlığını devam ettiren Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında izlediği strateji düşünüldüğünde, bu tür siyasi amaçlı evliliklerin geçmişten yakın döneme kadar devam edegeldiğini görmek mümkündür.

Yakın zamana kadar süregelen bu gelenek için en erken kanıt, III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ndeki çivi yazılı belgelere dayansa da, bu konuda en ayrıntılı bilgi Ebla Metinleri'nde mevcuttur. Eski çağın pek çok devrinde olduğu gibi bu dönemde de prensesler yabancı

¹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz: H. Hande Duymuş-Florioti, *Antik Doğu'da Siyasi Evlilikler (M.Ö. III-I. Binyıl)*, Cinius Yayınları, İstanbul 2009.

hükümdarlar, komutanlar, yüksek rahipler veya yetkililerle evlendirilirlerdi. Buna göre özellikle küçük devletlerin, kendilerini güvende hissedebilmeleri adına daha güçlü bir müttefikin yanında yer alma gayretinden dolayı bu tür evlilikler sayıca fazlaşmıştır. Her ne kadar bu tür evlilikler siyasi bir amaç doğrultusunda yapılıyor olsa da, sosyal hayatın içerisinde de önem arz etmektedir. Çünkü prensesler yabancı ülkelerin hükümdarlarıyla evlendiklerinde, kendi çalışanlarını da yanlarına almışlardır. Nitekim Eblalı bir prenses yabancı bir kralla evlendirilirken 17 ya da 22 kadın, prenses eşliğinde saraydan ayrılmıştır.¹⁶ Prenselerin evlenirken beraberlerinde kendi maiyetlerini getirmesi, sarayın içerisinde sadece kadınlara ait özel bir yaşam alanının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Yine benzer şekilde Ebla Krallığı, kuzeydoğu Suriye'deki Nagar'ın kralları ve güney Irak'taki Kiş'in yardımlarıyla, Mari Krallığı karşısında galip gelince Prens *Tagriş-Damu*, Nagar'ın veliaht prensine, Prens *Keşdut* ise Kiş'in veliaht prensine eş olarak maiyetleriyle beraber gönderilmiştir.¹⁷ Nitekim sarayın kadın nüfusu bundan etkilenmiş ve kraliyet haremindeki kadınların sayısı giderek artmıştır.

Öte yandan MÖ 2. binyıl itibariyle harem müessesesinin yapısı, işleyişi ve idaresiyle alakalı daha net bilgilere sahip olduğumuz toplum ise Mari Krallığı'dır. Özellikle Mari kralı Zimri-Lim Dönemi'nde (MÖ 1774-1762) Mari Kraliyet, Haremi içerisinde çok sayıda saray (harem) kadını barındıran bir hale gelmiştir. Nitekim Mari metinlerinden anlaşıldığına göre Yasmah-Addu Dönemi'nde (MÖ 1782-1775) saray kadınlarının sayısı 44 iken Mari kralı Zimri-Lim Dönemi'nde (MÖ 1774-1762) bu sayı 232 kadar çıkmıştır. Bu kadınların görevlerinin ne olduğu tam olarak belli olmazsa dahi bazı özelliklere sahip olmaları istenmiştir. Şöyle ki Mari kralı Zimri-Lim'in eşine hitaben yazdığı mektup bu konuda önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Zira Mari kralı seferdeyken kendisi adına haremi yöneten eşi Şibtu ile arasında geçen diyalogdan: "*Kral, kraliçeye kendisi için haremine yeni kadınlar seçip seçmediğini sormakla birlikte bu kadınların çekici ve aynı zamanda tepeden tırnağa kusursuz olmaları tavsiyesinde bulunmaktadır.*"¹⁸ harem idaresine girecek cariyelerin seçiminde belli kaidelerin olduğunu anlamak mümkündür.

Anlaşılabileceği üzere Zimri-Lim Dönemi'nde bahsi geçen bu 232 kadının önemli bir kısmı savaş esirlerinden temin edilmiş olmalıdır. Zira Mari kralının farklı seferlerden elde ettiği esirler ve Kahat şehrinin fethinin sağlamış olduğu insan gücü ve ekonomik güç, bu duruma en güzel örnektir. Hatta bir kralın komşu krallığı egemenliği altına almasıyla eski kralın haremini kendi

¹⁶ M. Stol, *a.g.e.*, s. 468.

¹⁷ Prenseler Ebla'yı terk ettikten sonra (onların) servetleri kaydedilmiş, doğum, evlenme ve ölüm haberi alındığında hediyeler gönderilmiştir.

¹⁸ M. Stol, *a.g.e.*, s 496.

haremine dahil etme usulü, o dönemde yapılan savaşların en bariz sonuçları arasındadır. Bu durumu Mari kralı Zimri-Lim'n kendisinden önceki Mari kralı Yasmah-Addu'nun haremini kendi haremine katması ve Andaring (Tell Kashi) kralı Atamrum'un ölümünden sonra kralın haremının ve dul kalan eşi İnbatum'un yeni kral Himdia'nın haremine dahil edilmesiye açıklamak mümkündür. Benzer şekilde Qattara kralı Hadnu-Rabi Karana kralı Askur-Addu'nun krallığını istila edince, mağlup kral Alaşka şehri kralı İbal-Addu'nun yanına sığınmacı olarak giderken kendi kadınlarını da Alaşka kralı İbal-Addu'nun haremine teslim etmiştir.¹⁹ Görüldüğü üzere haremın büyüklüğü krallığın sınırlarının genişletmesiyle doğru orantılıdır. Benzer uygulamaları Hurri-Mitanni ve Hitit toplumlarında da görmek mümkündür.

Yukarıda izah edilen yazı kaynakların yanı sıra arkeolojik veriler de harem kurumunun varlığına dair önemli bilgiler vermektedir. Öyle ki, MÖ 2. Binyılda yaşamış olan Asur, Babil Mari, Hurri ve Hititlerden kalma saray kalıntıları, harem kurumunun bu tarihteki varlığına şahitlik etmektedir. Nitekim Hurrilere ait olan Nuzi Saray mimarisi taşıdığı özellikler açısından içerisinde *bābānu* "Dış Avlu" ve *betānu* (*bitānu*) "İç Avlu"²⁰ bölümlerinin bulunduğu Babil ve Asur saraylarının öncüsü konumundadır. Gerçekten Kalhu Kuzeybatı Sarayı'nda yapılan kazı çalışmaları esnasında kral II. Sargon'un hükümdarlığının sonlarına kadar kraliyet ailesinin haremi olarak kullanılmaya devam edildiği düşünülen bir alan ortaya çıkarılmıştır. Kalhu Kuzeybatı Sarayı'nın saray teşkilatlanmasının benzeri, Kalhu Ekal-Māsarti (Kışla Saray), Till Barsip ve Dur Şarrukin gibi daha sonraki saraylarda da görülmektedir. Dolayısıyla Yeni Asur Devleti Dönemi Sarayları'nın bir takım özel dairelere, harem ve servis mekânlarından oluşan çok odalı külliyelelere sahip olduğu artık tartışılmaz bir hale gelmiştir. Hatta zaman içerisinde bu saraylar, *bābānu* "Dış Avlu" ve *bitānu* "İç avlu" şeklinde dizayn edilmişlerdir.

Öte yandan hadımlık müessesesinin de, harem kurumunun ortaya çıkışıyla eş zamanlı gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki kralın savaş zamanlarında saraydan ayrılması, içerisinde kralın ailesinin ve çok sayıda cariyesinin bulunduğu bu kurumun korunmasını elzem hale getirmiştir. Böylece bu kurumu koruyacak güvenli birine ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacı karşılayacak kişininde, saray kadınlarına (kralın ailesine ve cariyelerine) zarar vermeyecek konumda olması gerektiği fikriyatı hasıl olmuştur. Dolayısıyla öncelikli ortaya çıkış amacı

¹⁹Wolfgang Heimpel, *Letters to the King of Mari*, Eisenbrauns, Indiana 2003, s.121.

²⁰Bābānu ve bitānu kelimeleri için bkz.: Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, "B", C. 2, The University of Chicago, Chicago 1998, s.7, 274-275.

haremi korumak olan ama daha sonra görev ve yetkilerinin genişlemesiyle sarayın önemli bir parçası haline gelen hadımlığın gelişim serüveni bu minval doğrultusunda şekillenmiştir.

Mezopotamya tarihinde hadımlar ile ilgili bilgilere ilk kez MÖ 2600-2500 yılları arasındaki Erken Hanedanlar Dönemi metinlerinde rastlanmakla beraber, esasen hadım anlamına gelen Sumerce *LÚ.SAG* ve Akadca *ša rēši* kelimeleri ise hem Akad Dönemi (MÖ 2350-2150) metinlerinde hem de Sumerli III. Ur Hanedanlığı Dönemi (MÖ 2060-1960) idari kayıtlarında geçmektedir. Nitekim MÖ 3. binyıla ait çivi yazılı metinlerde geçen Sumerce *LÚ.SAG* ve Akadca *ša rēši* tabirleri ilk defa Heinrich Zimmern tarafından “hadım” olarak tercüme edilmiştir.²¹ Sumerce *LÚ.SAG* (*ša rēši*) kelimesinin, Asur (*ša rēši* ve *ša rēššarri*), Babil (*ša rēši* ve *šūtrēši*) ve Mari (*šūtrēši*) toplumlarına ait metinlerdeki yazılışı, müellifin temel dayanak noktası olmuştur. Yine MÖ 14. yy’a (Babil’deki Kassit Hakimiyeti, Burbabunias Dönemi) ait kayıtlarda da hadımları tanımlamak için benzer ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Hatta hadımlar dört kutsal kitaptan biri olan İncil’de de “*šaris*” şekliyle karşımıza çıkmaktadır.²²

Aynı şekilde Orta Asur Devleti Dönemi’ne (MÖ 1500-1000) tarihlenen Saray (Harem) Kararnameleri, hem harem kurumunun varlığı hem de bu dönemdeki hadımların saray yaşantısıyla alakalı oldukça önemli bilgiler vermektedir. Yaklaşık 300 yıllık bir birikimin ürünü olan ve 23 maddeden oluşan bu metinler, ilk kez Asur kralı I. Asur-uballit Dönemi’nde (MÖ 1365-1330) kayda alınmaya başlanmış ve I. Tiglat-pileser Dönemi’nde (MÖ 1114-1076) ise toparlanarak bir araya getirilmiştir.²³ Asur toplumunda hadımlığın en gelişmiş olduğu zaman ise Yeni Asur Dönemi’dir. Bu dönemde birçok hadım bağlı bulunduğu kralın adıyla mühürler bastırıp, siyasi hayat içerisinde etkin bir konuma gelme yolunda emin adımlarla ilerlemiştir. Özellikle MÖ 8. yy’agelindiğinde hadımlık daha işlevsel bir görünüm kazanmış ve artık hadımlar sarayın dışına çıkarak daha önemli görevler üstlenmişlerdir. Öyle ki, öncelikli görevleri haremi korumak olan hadımlar bu tarihten sonra farklı pozisyonlarda karşımıza çıkmaya başlamışlardır. Bunun en önemli sebebi ise o dönem itibariyle Asur Devleti’nin içerisinde bulunduğu durumdur. Nitekim Asur kralı III. Salmaneser’in (MÖ 859-824)

²¹Hugo Winckler İncil’de geçen bu iki sözcük üzerine fikir yürütmüşse de, bu kelimelerin hadım manasına geldiğini ilk defa dile getiren Zimmern’dir. Heinrich Zimmern, “Über Bäcker und Mundschenk im Altsemitischen”, *ZDMG* 53, Stuttgart 1899, s. 116 (dipnot 2).

²²Hayim Tadmor, “Rab-saris and Rab-shakeh in 2 Kings 18”, *The Word of the Lord Shall Go Forth: Essays in Honor of David Noel Freedman in Celebration of his Sixtieth Birthday*, (Ed. Carol L. Meyers, M. O’Connor), Eisenbrauns, Winona Lake Indiana 1983, s. 280.

²³Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor (Writings from the Ancient World)*, Society of Biblical Literature, Atlanta 1997, s. 195-209.

saltanatından yaklaşık 80 yıl sonra Asur tahtına çıkacak olan III. Tiglat-pileser Dönemi'ne (MÖ 745-727) kadar geçen zaman aralığında, Asur Devleti yönetsel bazda bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Asur kralları böylesi bir ortam sonrası merkezi otoriteyi sağlamlaştırma gayreti içine girince, sadık ve güvenilir insan olarak görülen hadımlar da farklı bir konuma gelmiştir. Öyle ki onlar bu tarihten sonra siyasi arenada aktif roller alıp, önemli mevkilere gelerek belki de hadım olmalarının bir nevi mükafatını almışlardır.

Diğer taraftan Eski Anadolu toplumları özelindeki hadımlığın izleri de, harem kurumunun Hurri-Mitanni Devleti ve Hitit Devleti gibi Anadolu toplumlarındaki varlığıyla doğru orantılıdır. Bu konuda net bir tarih vermek gerekirse, hadımlığın Hitit toplumunda ortaya çıkışı, Hitit krallarından III. Hattuşili Dönemi'ne (MÖ 1275-1250) tekabül etmektedir. Aynı şekilde Hitit kralı IV. Tuthalia (MÖ 1237-1209) tarafından yayınlanan ve “*talimat (bağlılık) yeminleri*” olarak adlandırılan CTH 255.1 ile CTH 255.2 numaralı metinler, Hitit İmparatorluk Dönemi hadımları (LÚ.^{MEŠ} SAG) hakkında son derece önemli bilgiler vermektedir. Nitekim o, devlet mekanizması içinde yer alan görevlilerin mevcut krala kayıtsız şartsız sadakat göstermelerini beklemiş ve “*beyler, prensler ve hadımlar*” ile sadakat ve bağlılık yeminleri yapmıştır. SAG 2 ve SAG 1 olarak da bilinen bu iki metinden özellikle CTH 255.2 (SAG 1) numaralı olanı, doğrudan hadımların bağlılık ve sadakat göstermelerine yönelik kayda alınmıştır.²⁴ Bu metinlerden anlaşıldığına göre Asur hadımlarının aksine Hitit hadımlarının öncelikli görevi, Hitit kralı IV. Tuthalia ve maiyetinin saltanatını korumaktır. Hadımlar konusunda söylenebilecek bir diğer husus ise onların görünüşleridir. Nitekim onların en bariz özellikleri “*sakalsız, tombul yanaklı, şişkin karınlı ve ince sesli*” olmalarıdır.

2-Mısır

Çivi yazılı belgeler ve arkeolojik kaynaklardan da anlaşılacağı üzere harem ve hadımlık müessesesi, ilk defa Eski Mezopotamya toplumlarında ortaya çıkmış ve sonrasında diğer medeniyetlere yayılmıştır. Bu kapsamda bu iki kurumun gelişim göstermiş olabileceği bir diğer toplum ise Mısır'dır. Mısır toplumu özelinde bu iki yapının nasıl ve ne zaman ortaya çıkmış olabileceği üzerine bir fikir beyan etmek güçtür. Ancak tıpkı Mezopotamya krallarında olduğu gibi Mısır firavunlarının da birden fazla eşi ve çok sayıda cariyesi vardı. Nitekim pek çok Mısır firavununun kendine has haremi olduğu noktasında herhangi bir şüphe yoktur. Öyle ki Mısır'ın altıncı hanedanının üçüncü kralı olan ve uzun bir hükümdarlık dönemi geçiren I. Pepi'nin (MÖ

²⁴ J. D. Hawkins, “Eunuchs among the Hittites”, *Sex and Gender in the Ancient Near East: Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale*, Helsinki, July 2–6, 2001, (Ed. S. Parpola, R. M. Whiting), Helsinki 2002, s. 229.

2315-2275) bir harem kurumuna sahip olduğunuVeni adındaki bir saray görevlisinin şu sözlerinden anlamak mümkündür: “*Kralınkadın akrabalarının ve ikinci dereceden eşlerinin yaşadıklarıyer olan kraliyet hareminded kral adına hareket ettim.*”²⁵

Yine Amarna Arşivi’nin “EA 1, 2, 3, 11, 31, 32” numaralı mektuplarda pek çok Mısır firavununun haremünün içerisinde Babil, Hurri-Mitanni, Arzawa vb. toplumlardan kadınlar olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu toplumlar diplomatik evlilikler vasıtasıyla Mısır ile iyi ilişkiler geliştirmek istedikleri için bu yönde bir hayli gayret göstermişlerdir. Nitekim Hurri-Mitanni kralı II. Şuttarna, Hitit Devleti’nin tehditlerini bir nebze olsun kırabilmek adına bu yolda kendisine müttefik olması için kızı Keluhepa (Gilukhepa)’yı Mısır firavunu III. Amenhotep’le(Nibmuarea) evlendirmiştir. Burada önemli olan husus Mitannili prenses Keluhepa’nın, Mısır’a gelin olarak giderken maiyetinde olan 317 kadın hizmetkârı da beraberinde götürmesidir. Aynı şekilde bir başka Hurri-Mitannili prenses Tadukhepa da, 270 kadın ve 30 erkekten oluşan maiyetiyle birlikte Mısır firavunu III. Amenhotep’in haremine katılmıştır.²⁶

Mısır toplumu prenseslerini diğer uluslara gelin olarak gönderme hususunda belirli bir geleneğe sahip olmasına rağmen, firavunların dış siyasetin bir aracı olarak diğer ülkelerin prenseslerini eş olarak kabul etmeleri Mısır haremünün genişlemesine zemin hazırlamıştır. Bu evlilikler esnasında gelinin kendi maiyetiyle beraber koca evine gelme geleneği de harem kurumunun gelişmesi ve genişlemesini sağlamıştır. Gerçekten Arzawa kralı Tarhundaradu ile Mısır firavunu III. Amenhotep arasındaki EA 31-EA 32nolu mektupların muhtevası da, bir başka diplomatik evlilik örneği kapsamındadır. Aslında sadece EA 31nolumektubun muhtevası incelendiği vakit bile, hem Arzawa kralı Tarhundaradu’nunhem de Mısır firavunu III. Amenhotep’inkendilerine ait birer haremi olduğu anlaşılmaktadır. III. Amenhotep’inTarhundaradu’ya hitaben kaleme aldığı söz konusu mektubun içeriği şöyledir:“*Benim için her şey yolundadır. Saraylarım, eşlerim, çocuklarım, vezirlerim, askerlerim, savaş arabalı birliklerim ve ülkemdeki tüm mal varlığım iyi durumdadır. Senin için de iyi olabilir. Sarayların, eşlerin, çocukların, vezirlerin, askerlerin, savaş arabalı birliklerin ve ülkendeki tüm mal varlığın da çok iyi olabilir.*” Burada Tarhundaradu’nuneşlerimve eşlerinşeklindeki ifadesi harem varlığına işaret kabul edilmelidir.

²⁵Toby Wilkinson, *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, Random House, Ney York 2010, s. 82.

²⁶ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 185.

Diğer taraftan Mısır toplumunda hadımlık uygulamasının varlığına dair kesin bilgi bulmak mümkün değildir. Ancak harem kurumunun korunması ve güvenliği için bu tür bir uygulamaya baş vurulduğunu düşünmek gerekmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Yûsuf'un kisasında, onu kervancıdan satın alan kişi (Yûsuf 12/15-20), "Azîz" unvanı (30, 51), ile geçerken, Tevrat'ta ise bunun firavun'un "*harem ağası (şâris)*", "*muhafız askerler reisi (şarhattabbahîm)*" Potifar (Potiphar) olduğu söylenmektedir.²⁷ Görüleceği üzere Mısır firavununun sağ kolu konumunda olan Potifar'ın "*hadım*" olduğu yönünde bir bilgi mevcuttur. Benzer şekilde Mısır Mitolojisi'nde de hadımlık ile ilgili küçük bir kısım vardır. Bu kısım Osiris ve kardeşi Set arasındaki mücadeleyi konu alan hikayede şöyle geçmektedir: "*Ra, gökyüzüne kural koymak için çıktığında yeryüzünün hâkimiyetini Osiris'e, yer altını ise Set'e bırakmıştır. Ancak Set elinde olanla yetinmeyip, kardeşini kıskanır ve Osiris'in gücünü ele geçirmek için plan yapmaya başlar. Sonunda o, büyük bir eğlence tertipler. Kardeşi Osiris de, bu yemeğin davetlileri arasındadır. Set yemeğin sonunda bir tabut çıkarır ve bunun içine sığacak olan kişiye onu hediye edeceğini söyler. Kimse başaramaz vesira Osiris'e gelir. Osiris tabuta yatar yatmaz, Set kapağı kapatarak üzerine erimiş kurşun döker ve onun tabutunu Nil Nehri'ne atar.*"

Bir vakit sonra İsis kocasının tabutunu bulunca, büyü ile Osiris'i hayata döndürmek üzereyken Set, İsis'e ve oğlu Horus'a saldırır. Anne ve oğlu, Set karşısında yeterince dayanamamış ve Set kardeşi Osiris'in bedenini 14 parçaya ayırır ve bu parçaları Mısır toprakları üzerine dağıtır. İsis ve Nephthys bütün Mısır'ı dolaşarak Osiris'in bedeninin parçalarını toplasalar da, bir tek Osiris'in erkeklik organını bulamazlar. Zira o bir balık tarafından yutulmuştur."²⁸ Aynı şekilde Horus ile amcası Set arasında geçen mücadele esnasında da, Set "*erbezini (haya, billur, erkeklik organı)*", Horus ise bir gözünü kaybetmiştir.²⁹

3-Çin

Mısır toplumunda olduğu gibi Çin toplumu özelinde de harem kurumuyla alakalı net bilgilere ulaşmak pek kolay değildir. Ancak harem kurumunun ortaya çıkmasını tetikleyen unsurların benzerlerini Çin medeniyetinin belli dönemlerinden itibaren görmek mümkündür. Öte yandan harem kurumunun aksine hadımlığın Çin toplumunda ne zaman ortaya çıktığı hususunda kaleme alınan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar sayesinde bir çıkarımda

²⁷Ömer Faruk Harman "Aziz-i Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 343-344.

²⁸Albert Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, (çev. Suat Tahsuğ), Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1994, s. 13.

²⁹ A. Champdor, *a.g.e.*, s. 13.

bulunmak daha gerçekçi ve kolay olacağı gibi ifade edilmek istenen konu da, daha sağlam temellere oturtulabilecektir.

Çin toplumunda hadımlarla ilgili bilgilere ilk olarak MÖ 1600-1027 yılları arasında Çin'in Sarı Nehir Deltası'nda hüküm sürmüş YinHanedanlığı'na (Shang Hanedanlığı) ait yerleşim yerlerindeki kemikler üzerine kazınmış bir resim üzerinde rastlanılmıştır. Piktografi uzmanı Dr. ShizukaShirakawa, bir kemik parçası üzerinde yer alansimgedeki bir işaretin erkek cinsel organını, diğerinin ise kesmek fiilini ifade ettiğini ileri sürmektedir.³⁰ Bir hayvan kemiği üzerinde rastlanılan bu işaret MÖ 13. yy'a tarihlendirilmektedir.

Hadımların varlığına dair bir diğer kaynak ise Zhou(Chou) Hanedanı Dönemi'ne(MÖ 1122-256) ait belgelerdir. Özellikle de MÖ 8. yy sonrası vesikalar, Çinli hadımlar hakkında temel kaynak durumundadır. Aslında Zhou hükümdarlarının doğuya taşınmasına kadar hadımların faaliyetleri çok da net değildir. Ancak MÖ 8. yy'dan sonraZhouHanedanı Dönemi'ndeki hadımlar, yerel beyler tarafından politikada aktif olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.³¹ Tıpkı Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında olduğu gibi hadımlar Çin toplumunda da çok önemli görevlere yükselebilmeye başarmışlardır. Her ne kadar Çinli hadımlar açısından MÖ 8. yy bir nevi dönüm noktası olarak görülse de, bu durum hiç de şaşılacak gibi değildir. Zira Çinli hadımların, MÖ 9. ve 8. yy'daki Mezopotamyalı çağdaşları gibi neredeyse hayatın her alanında aktif olarak yer aldıkları ve son derece önemli görevlerde de tercih edildikleri görülmektedir.

Tespit edilebildiği kadarıyla, hadımların ortaya çıkışının en erken örnekleri savaş gereksinimiyle olmuştur. Çinliler, mağlup ettikleri düşmanları ceza ya da intikam amacıyla veya bu işlemin insanları daha kolay yönetilebilir hale getireceği inancıyla hadım etmişlerdir. Ceza sistemi dışında haremi korumak için hadımların görevlendirilmesi ise ilk kez Qin Hanedanlığı Dönemi'nde (MÖ 221-206) ilk imparator QinShiHuangDi'nin saltanatı zamanında kaydedilmiştir. Haremindeki kadınların sayısı üç bini geçince sarayın bu bölümünün sadece görevli kadınlar tarafından düzene sokulamayacağı düşünülerek, hadım edilmiş yüzlerce genç erkek kadınları korumak için görevlendirilmiştir.³²

Özetle hadımlık, Çin tarihi boyunca önemli bir kurum olmuştur. Öyle ki onlar kimi zaman iktidarı belirleyen kimi zaman ise bizzat iktidara yön veren kişiler olarak karşımıza

³⁰ Feyza Görez, "Üçüncü Cinsiyetin Dünyası: Çinli Hadımlar", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 6, Ankara 2016, s. 77-78.

³¹ F. Görez, a.g.m., s. 77.

³²Mary M. Anderson, *HiddenPower, The Palace Eunuchs of Imperial China*, Prometheus Books, New York 1990, s. 36.

çıkılmaktadırlar. Nitekim MS 618-907 yılları arasında Çin'i yöneten Tang Hanedanı, saltanatının son dönemlerindesiyasi kargaşa ve kaos içerisine girmişti.Hatta bu dönem itibariyle hadımlar devlet yönetimini dahi ele geçirmişlerdir. Aslında onlar siyaset, ekonomi, yönetim, ordu ve din başta olmak üzere pek çok alanda söz sahibi olmuşlardır.³³

Bununla birlikte Çinli ebeveynlerin de tıpkı Asurlu aileler gibi, erkek çocukları arasından birini seçerek hadım ettirdiği anlaşılmaktadır. Böylece onlar bir yandan oğullarının hayatını garanti altına alırken, bir yandan da kendi yaşamlarını rahat geçirebilmek adına önemli bir adım atmışlardır. Diğer taraftan Çinli hadımlarhem evlenebilmekte hem de kısır olmayan çocuklar arasından evlat edinebilmektedirler.³⁴ Kendileri hadım olduğu için evlat edineceği çocuğun kısır olmamasına dikkat etmeleri, bir nevi soylarını bu şekilde devam ettirme kaygısından ileri geliyor olmalıdır. Öte yandan hem Mezopotamya'da hem de Anadolu'da yaşayan hadımların evlenebildiklerine dair bir kaynak yoktur.

4-Pers

Harem ve hadımlık kurumu diğer toplumlarda olduğu gibi Perslerde'de oldukça erken bir dönemde gelişim göstermiş olmalıdır. Zira Pers Devleti'nin(MÖ 559-330) kültürel kökenlerini, Elam Devleti'nin³⁵ ortaya çıktığı tarih olan MÖ 3. binyıla kadar götürmek mümkündür. Şöyle ki Mezopotamya toplumlarıyla siyasi ve ticari ilişkiler geliştiren Elamlılar, büyük ölçüde Mezopotamya kültürünün etkisi altında kalmıştır. Aynı şekilde MÖ 13. yy'da tarih sahnesinde görülmeye başlayan Medler de, belli bir zaman Elam esaretinde kaldıktan sonra Elamlıların Asur Devleti tarafından yıkılması sonrasında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Med Devleti'nin uzun yıllar devam eden savaşlar neticesinde yıpranmasını fırsat bilen Persli Kyros, dedesi Med asıllı kral Astiag'ın (İstuwegu) hükümdarlığını yıkmış ve Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur. Kyros önderliğindeki Persler zaman içerisinde çok güçlü bir devlet haline gelmiştir.

Mezopotamya kültürüyle yoğrulan Elam ve Med toplumunun bünyesinden çıkan Perslerin kültürel kökenini bu anlatılanlar ışığında MÖ 3. binyıla dayandırmak hiç de yanlış değildir. Dolayısıyla Pers toplumu pek çok konuda olduğu gibi harem ve hadımlık uygulamaları hususunda da, Mezopotamya toplumlarından etkilenmiştir. Nitekim Mezopotamya

³³ Varis Çakan, "Geçmişten Günümüze Çin", *Asya Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ankara 2017, s. 121.

³⁴ Albert Kirk Grayson, "Eunuchs in Power Their Role in the Assyrian Bureaucracy", *Alter Orient und Altes Testament Veröffentlichungenzur Kultur und Geschichtedes Alten Orientsunddes Alten Testaments*, (Ed. Manfred Dietrich-Oswald Loretz), Neukirchener Verlag Neukirchen, Toronto 1995, s. 86.

³⁵ MÖ 3. binyıldan kalma Sumer ve Akad toplumlarına ait çivi yazılı vesikalara göre bu toplum İran'ın güneybatı alanına lokalize edilmektedir.

toplumlarında bir kral mağlup ettiği kralın haremını kendi haremi içerisine kattığı gibi, Pers kralları da benzer uygulamalara giderek haremlerini genişletmişlerdir. Öyle ki Pers kralı Kyros'un annesi I. Kambizes, Med asıllı kral Astiag'ın kızıdır. Keza Herodotos'a göre Pers kralı II. Kambizes eşlerinden bazılarını önceki kralların hareminden temin etmiştir.³⁶

Hadımlık ise Pers saray yaşamı açısından son derece önemli bir kurum olarak görülmüş olup, çok sayıda Pers kralı hem özel koruma olarak hem de haremın güvenliğinde hadımları görevlendirmiştir. Pers sarayları içerisindeki hadımların bir kısmı hizmetçilik gibi düşük seviyedeki görevleri ifa ederken, bir başka grup çok daha önemli konulara kadar yüksebilme başarısı göstermiştir. Sarayın gizli bilgilerine hakim, haremde olan bitenden haberdar, üstüne üstlük haremdeki yaşamın gizliliği ve düzeninden sorumlu olan hadımlar, Pers İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemlerde sadakatleriyle öne çıkarken, imparatorluğun çöküş süreciyle birlikte daha olumsuz karakterlere dönüşmüştür.³⁷ Nitekim Pers kralı Kyros ölünce oğulları arasında taht mücadelesi baş göstermiş ve kardeşler birbirlerine savaş açmışlardı. Kralın oğlu Kambizes'in çok sayıda hata yapıp ders almaması ve birazda pervasız oluşu onun, hadımların da içinde bulunduğu saray erkani karşısında hakimiyetini kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

Keza hadımlık kral II. Dareios Dönemi'nde (MÖ 423-405) saray içerisinde önemli bir konuma gelmiştir. Nitekim II. Dareios Dönemi hadımlarından biri olan Artosares³⁸, kralı devirmek ve tahtı ele geçirmek gibi bir amaç içerisine girmiştir. Bu doğrultuda hareket eden tek hadım Artosares değildir. Keza Hadım Bagoas, III. Artoksarkses'in (MÖ 358-338) öldürmesi sonucu boş kalan Pers tahtına, onun genç yaştaki oğlu Arses'in (MÖ 335-331) geçmesini sağlamıştır. Hadım Bagoas zaman içerisinde Pers tahtı üzerinde oldukça etkili bir konuma gelmiştir ki, iki yıl sonra genç Arses'i öldürmüştür. Bunun üzerine Pers tahtına III. Dareios oturmuşsa da Bagoas yine rahat durmamış, III. Dareios'a da bir suikast girişiminde bulunmuş ve yakalanacağını hissedince ise intihar etmek zorunda kalmıştır.³⁹ Bu bağlamda bahsedilmesi gereken önemli olaylardan biri de, İran'daki Qajar Hanedanlığı'nın kurucusu olan Ağa Muhammed Han (doğum 1742, tahta kaldığı süre 1781-1797) düşmanları tarafından

³⁶ Herodotos, *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 246.

³⁷ Serap Özkan Kılıç, "Hadımların Pers Saray Yaşamındaki Yeri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18 (Özel Sayısı), Manisa 2020, s. 411.

³⁸ Pers İmparatorluğu'nda hadımların evlendiğine dair kanıtlar çok fazla olmasa da yine de birkaç istisna vardır. Nitekim I. Kserkes (MÖ 464-424) ve II. Darius (MÖ 423-405) dönemlerinde paplagonyalı (Anadolu'nun Karadeniz kıyısı, Kastamonu bölgesi) bir memur olan Artosares tasvir edildiği kabartmalarda evli olarak resmedilmiştir.

³⁹ A. K. Grayson, a.g.m., s. 89.

çocukken kısırlaştırılmışsa da, bu durum onun İran tahtına çıkmasına engel olmamış ve Ağa Muhammed Han tutuklandığı zaman dilimine kadar İran kralı olarak hüküm sürmüştür.⁴⁰

Diğer taraftan Ksenophon, Herodotos, Ktesias, QuintusCurtius, Plutarkhos ve Diodorus'un eserleri de Pers hadımlığı hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Ksenophon'unKyroupaedeia'sında geçen metnin hadımlarla ilgili kısmı şöyledir:“. . . .Hadımların tüm hizmetkârlar arasında en sadık olacağını varsaymak için her neden vardı. . . .Gerçekten de hiçbir erkek, efendilerinin kara gününde hadımlardan daha fazla sadakat göstermemiştir.”⁴¹

5-Osmanlı

Harem ve hadımlık kurumu, Eskiçağ Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında ortaya çıkıp, Sasani Devleti⁴² ve Abbasiler ile birlikte, Osmanlı Devleti Dönemi'nde de varlığını devam ettirmiştir.⁴³Nitekim Albert KirkGrayson'un, Osmanlı saray ve harem teşkilatlanmasını Asur saray ve harem teşkilatlanmasının bir devamı olarak görme düşüncesi, birçok bilim insanı tarafından son derece makul bir görüş olarak karşılanmış ve önemli sayıda da destek görmüştür. Bu görüşün dayanak noktası ise, Asur saraylarının krala, ailesine ve kraliyet sakinlerine ayrılan özel bir bölümden ve halka açık bir alandan oluşmasından ileri gelmektedir.

Keza Asur saraylarının “*bābānuve betanu (bitānu)*”, dış ve iç avlutarındaki yapısı, Osmanlı saray teşkilatlanmasının da “*enderun vebirun*” şeklinde dizayn edilmesinde etkili olmuştur. Örneğin Postgate, Akadcabābānu vebetanu (*bitānu*) tabirlerini açıklarken; *betanu* için *sarayın özel alanı*, *bābānu* için ise *topluma ait olan yer* olarak tanımlamıştır. Ona göre bu iki kelime taşıdığı anlam itibariyle Osmanlı Dönemi saray teşkilatlanmasına rol model olmuştur. Hem Grayson hem de Postgate gibi birçok bilim insanının bu iki kelimeyi açıklarken temel aldıkları kaynak ise Orta Asur Devleti Dönemi Saray Sözleşmeleridir.

Eskiçağ Mezopotamya ve Anadolu toplumları siyasi birliklerini sağladıktan sonra teşkilatlanmalarını gerçekleştirdikleri gibi Osmanlı Devleti de geliştikçe, büyümesiyle orantılı olarak padişahların oturduğu saraylar da büyümüş ve ihtişamı artmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin gelişim aşamasındaki ilk başkentlerinden olan Bursa'daki mütevazı Osmanlı

⁴⁰Claus Ambos, “Eunuchens Thronprätendenten und Herrscher im alten Orient” of *God(s), Trees, Kings, and Scholars, Neo-Assyrianand Related Studies in Honour of Simo Parpola*, (Ed. Mikko Luukko- Saana Svärd, Raija Mattila), Eisenbrauns, Helsinki 2009, s. 7.

⁴¹Jacob L. Wright, “Kingand Eunuch: Isaiah 56:1–8 in Light of Honorific Royal Burial Practices”, *JBL*,C. 131, No: 1, Atalanta 2012, s. 110.

⁴²Sasani Devleti (MS 224-651), Pers İmparatorluğu sonrasında İran coğrafyasında varlık gösteren Part Krallığı'nın (MÖ 247-MS 224) yıkılması sonucunda ortaya çıkmıştır.

⁴³David Kertai, *The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*, University of Oxford Press,United Kingdom 2015, s. 6.

sarayına mukabil, Edirne’de daha teferruatlı saraylar inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti Dönemi’nde harem hayatı ve teşkilatının hangi tarihte başladığını kesin olarak tespit etmek kolay değilse de, Edirne Sarayı’nın yapılması bu konuda önemli bir aşamaya gelindiğini göstermektedir.⁴⁴Aynı şekilde Fatih Sultan Mehmet, 1454’de yapımına başlanan ve 1458’de tamamlanan yeni bir saray inşa ettirmiştir. Dört köşeli olarak dizayn edilen ve Eski Saray (*Saray-ı atîk-i âmire*) adı verilen bu yapının içerisinde “*harem dairesi*”, “*havuz*”, “*şadırvan*”, “*mutfak*”, “*kiler-i hassa*” ve “*üç bin baltacının ikametini sağlayacak daireler*” ile, “*Ak ve Kara hadım ağalar*” için odalar yapılmıştır. Ayrıca bu yapı içerisinde Enderun mektebi için de bir bölüm bulunmaktadır. Daha sonra yaptırılan ve Yeni Saray adı verilen Topkapı Sarayı ise, padişahın ailesine mahsus daireler (*harem*), *Enderun* ve dış hizmetlerle alâkalı *Birun* adı verilen üç kısımdan teşekkül etmektedir.⁴⁵Bu konuda görüş beyan eden kişilerden biri de Şevket Dönmez’dir. Ona göre *bābānu vebetanu (bitānu)* denilen iki ana salon, Osmanlı Devleti Dönemi’nde de “*birun*” ve “*enderun*” şeklinde geçmektedir.⁴⁶

Kültürel mirasın devamlılığına işaret edebilecek önemli bir iz de, 15. yy’da Fatih Sultan Mehmet tarafından yapımı başlatılan bu sarayın *dört köşe* olarak dizayn edilmesiyle, Mari Arşivleri’nde kadınların yaşadığı yere karşılık “*dört köşe*” manasına gelen “*tubqu(m)*” tabirinin kullanılmasıdır. Bu iki kavram arasında bir bağlantının söz konusu olup olmadığı hususu net olmasa da, genel manasıyla kadınların yaşadığı yerin ifade edilmeye çalışıldığı düşünülürken, bir tür benzerliğin olabileceğini varsaymak makul bir görüş olabilir.

Bu kültürel sürecin devamlılığına işaret edebilecek bir başka işaret ise siyasi evlilikler ve savaş esirlerinin yanında köle ticaretinin gelişmesiyle birlikte satın alınan kadınların, harem kurumunun gelişimine sağladığı etkidir. Öyle ki bu gelenek etkisini eskiçağdan yakın döneme kadar devam ettirmeyi başarmıştır. Nitekim MÖ 2. binyılın başlarında köle tacirlerine satılan Kafkas halklarından “*Abhaz, Abaza ve Ubıhların*” ataları olan Aşuvalı köleler, o dönemdeki birçok eskiçağ toplumunun harem için önemli bir cariyeye kaynağı olmuştur.⁴⁷ Özellikle savaş meydanlarında ele geçirilen cariyeler saray ve harem için iş gücü yükünün karşılanmasında önemli bir etkidir.

⁴⁴ Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 116.; Osmanlı saray teşkilatlanması hususunda geniş bilgi için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınevi, Ankara 1991, s. 28.

⁴⁶ Şevket Dönmez, “Osmanlı Haremi’ne Assur’un Selamı Var”, *Tarih Dergisi*, S. 70, İstanbul 2020, s. 12.

⁴⁷ Georgi F. Turçaninov, *Kafkasya’da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, (çev. Kayhan Yükseler), Ankara 2009, s. 27.

Osmanlı Devleti de kuruluşunun ilk yıllarından itibaren harem için gerekli olan cariye gereksinimi benzer şekilde temin etme yoluna başvurmuştur. Öyle ki genişleme döneminde çok sayıda esir ele geçirildiği için bunların güzel olanları hareme alınır, diğerleri ise köle pazarlarında satılırdı. Bu bağlamda özellikle Çerkez, Gürcü ve Rus köleler satın alınarak hareme sokulmuştur. Dolayısıyla eskiçağlardan beri Kafkasyalı güzellerin doğuda büyük bir şöhretlerinin olması, onlara birçok hanedan erkeğiyle evlenebilme fırsatı vermiştir. Böylelikle onların itibar ve konumları da yükselmiştir. Güzellikleriyle her çağda adından söz ettiren Çerkez kızlarının ününü bir örnekle açıklamak gerekirse, güzel bir Çerkez cariye için ne olacağı üzerinde konuşulurken cariye atılmış ve şunları söylemiştir: “*Yok odalığı kabul etmem, ben saraya satılıp padişahın haremine hizmet etmek için geldim. Başka bir yerde durmam...*” Esasen birçok Çerkez kadını, kızlarını beşikten itibaren “*Padişah haremi olup elmaslar ve ihtişam içinde hayat sür!*” diye yetiştirirdi.⁴⁸ Bütün bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Kafkas halkları her dönem harem kurumuna cariye temin etmiştir.

Osmanlı Devleti Dönemi’nde hadımlar sadece bir toplumsal sınıf değildi. Saray içerisinde hizmetçilik gibi sıradan görevlerin yanında bazıları ordu komutanı, bazıları devlet adamı konumuna yükselmiştir. Padişahın en yakın hizmetlerini gören kişiler de çoğunlukla hadımlardır. Osmanlı Devleti’nde sarayda hadımların bulunmasının Fatih Sultan Mehmet’in babası Sultan II. Murat Dönemi’nde (1421-1451) başladığı öne sürülmektedir. Fakat Osman Bey’in (1299-1326) yanında hadım yardımcılarının da olduğu görülmektedir. Şöyle ki gerçek ismi bilinmemesine rağmen Müslümanlığı kabul ettikten sonra Şerafeddin Mukbil adını alan bir hadım, hem Osman Bey hem de oğlu Orhan Bey (1326-1359) dönemlerinde çeşitli hizmetlerde bulunmuştur.⁴⁹ Padişahı ve sarayı korumakla görevli olduğu anlaşılan hadımağalarının bir diğer görevi de, harem kurumunu korumaktı. Bu bakımdan *kara hadımağaları* sarayın kadınlar bölümünde, *ak hadımağalar* ise erkekler bölümünde görevliydi. İlk zamanlarda sarayın ve harem en büyük memuru *kapı ağası* yani *Bâb üs-saâde ağası*’ydı. Ak hadımağaları III. Murat Dönemi’ne kadar saray içerisinde kapı ağası görevini yürütmüşler de, III. Murat 1582 yılında harem in idaresini kara hadımağalarına bırakınca, onlar da eski önemlerini kaybetmişlerdir. Diğer tarafatan kara hadımağaları ise bu tarihten sonra Osmanlı Sarayı içerisinde oldukça önemli bir konuma gelmiştir.⁵⁰

⁴⁸Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁴⁹ İsmail Tokalak, *Bizans-Osmanlı Sentezi, Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*, Gülerboy Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 589.

⁵⁰ Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 127.

Bu bilgiler ışığında mesele değerlendirildiğinde Mezopotamya’da gelişim gösteren harem ve hadımlıkkurumuun, Osmanlı İmparatorluğu’na kadar birçok toplumlarol model olduğu görülmektedir.Bu kapsamda bir benzetme yapıldığında: Osmanlı saraylarında var olan Darüssade ve Babüssade ağalarından, Darüssade ağasının“*bitanu*” bölümünden, Babüssade ağalarının ise bitanu içerisinde yer alan “*harem*” kısmından sorumlu oldukları düşünülmektedir. Osmanlı Devleti’nde “ak hadımlar” ve “kara hadımlar” diye ayırım yapmak mümkün iken, “*eskiçağda yaşamış hadımlar arasında böyle bir sınıflandırma yapabilir mi?*” bu mesele elde edilen bilgiler ışığında cevaplanması hiç de kolay görünmeyen bir sorudur. Keza Yeni Asur Dönemi hadımlarının gösterdikleri yükselme başarısının bir benzeri de, Osmanlı saraylarında meydana gelmiştir. Nitekim Osmanlı saraylarındaki bazı hadım ağalar zaman içerisinde vezirlik payesine kadar yükselmişlerdir. Örneğin Hadım Ali Paşa ve Hadım Süleyman Paşa, saray ağalıklarından vezirliğe kadar yükselmiş olan kişilerden sadece ikisidir.Osmanlı Devleti’ndeki hadımların büyük çoğunluğu Etiyopya da dahil olmak üzere Afrika’dan gelen yabancılardan oluşmaktadır. Nitekim erkek çocuklar bir şekilde ele geçirilip, hadım edildikten sonra devletin başkenti olan İstanbul’a gönderilmişlerdir. Genellikle onlar saray içerisinde idari makamlarda çalışsalarda asıl görevlerikralın maiyetinin yaşadığı harem bölgesini korumaktı. Dikkat edileceği üzere Osmanlı hadımlarının bu özelliği, MÖ 10. yy öncesi Mezopotamya hadımlarının görev tanımıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Osmanlı hadımları nadiren de olsa sarayın dışında da görevlendirilmişlerdir. 16. yy’ın ortalarından 18. yy’a kadar geçen süreç hadımların sultanlar üzerinde etkilerinin olduğu bir dönem olmuştur.

Sonuç

Bilim insanları Harem ve Hadımlık müessesesi üzerine yaptıkları çalışmalarda birbirlerini tekrar etmek pahasına, bu kurumların kökenini yakın dönemde aramışlardır. Elbette

bu konuda yeterli ve derinlemesine çalışmanın yapılmaması, böylesi bir sonucun ortaya çıkmasında son derece etkili olmuştur. Ancak hem çivi yazılı belgeler hem de arkeolojik kanıtlar harem kurumunun eskiçağdan itibaren var olduğunu göstermektedir. Öyle ki Sumer dilinde “kadınlar evi” manasına gelen “*hai-mi/sal, e-mi-sal, a.mí, a-ma*” yerler harem kurumunun sistemli ve kurumsal olmayan ilk halini ifade etmektedir. Buna karşılık kurumsallaşmış ve organize olunmuş harem kurumu ise bir Sami geleneği olmalıdır. Nitekim ortaya çıkan belgeler de bu doğrultuda bilgiler vermektedir.

Diğer taraftan hadımlığın nasıl ortaya çıktığının anlaşılması için öncelikle onun eskiçağ toplumları özelinde göstermiş olduğu gelişmelere bakmak gerekmektedir. Aslında hadım kelimesi tıpkı harem kurumu gibi kökenleri çok eskiye dayanan bir geleneğin zaman içerisinde vücut bulmuş halidir. Zira bu gelenek, eskiçağlardan itibaren milletlerin kaderine tesir edebilecek kudrete ve nüfuza sahip bir müessese haline dönüşmüştür. Dolayısıyla zamanla bir müessese haline gelen hadımlığın, tıpkı harem kurumu gibi son derece gelişmiş bir kurumsal yapıya sahip olduğu gerçeği, hiç de yabana atılacak bir düşünce değildir. Öyle ki, harem ve hadımlık arasındaki ilişki, bir bütünün iki eşit parçası gibidir. Bu bakımdan onları birbirinden ayırmak bir tarafa, her ikisinin de anlaşılabilmesi için birlikte ele alınmaları şarttır. Nitekim Hadımlık Müessesesi de, Harem Kurumu ile eş zamanlı gelişim göstermiştir. Şöyle ki, kralın savaş vb. olaylar yüzünden saray dışına çıkma zorunluluğu, içerisinde çok sayıda kadının yaşadığı harem kurumunun korunmasını oldukça elzem bir hale getirmiştir. Bu alanın bir erkeğin sorumluluğuna bırakılması, kral ve imparatorluk açısından sakıncalı durumlar ortaya çıkaracağından başka çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. Hadımlık, tam da bu noktada devreye girmiş ve zamanla gelişerek çok önemli bir kurum haline dönüşmüştür. Bu doğrultuda ilk olarak savaşlar neticesinde tutsak alınan erkek esirler hadım edilerek saraya ve kraliyet ailesine hizmet etmekle görevlendirilmişlerdir. Üreme kabiliyetleri ellerinden alınan bu erkekler söz konusu göreve getirilebilecek en uygun kişiler olarak görülmüştür. Böylelikle bu alanın güvenliği sağlam bir temele oturtulmuştur. Dolayısıyla hadımlığın harem müessesesiyle eş değer bir dönemde ortaya çıktığı fikrinin son derece makul ve gerçek olduğu düşünülmelidir.

Hadımlar, ne kadın ne de tam olarak erkektirler. Erkeklik organlarının etkisiz hale getirilmesi onları önemsiz kişilere dönüştürmemiş aksine onlar, hem Eskiçağ hem de Yakın Dönem toplumlarında üst düzey mevkilere kadar yükselme becerisi göstermişlerdir. Eskiçağ medeniyetleri nezdinde şu ana kadar araştırılmamış olmaları ise onlara gereken ilginin gösterilmemesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla harem ve hadımlık kurumu ilk defa Mezopotamya toplumlarında ortaya çıkmış ve bir şekilde diğer medeniyetlere sirayet ederek

yakın döneme kadar gelmiştir. Anlaşılacağı üzere harem ve hadımlık kurumu pek çok toplumda ufak tefek farklılıklarla da olsa gelişim göstermiştir. Kısacası harem ve hadımlık kurumu Mezopotamya ve Anadolu toplumları dışında sadece Mısır, Çin, Pers ve Osmanlı toplumlarında değil, aynı zamanda Yunan, Roma-Bizans, Sasani gibi pek çok toplumda da gelişim göstermiştir.

Kaynaklar

AMBOS, C., “Eunuchenals Thronprätendenten und Herrscher im alten Orient”, *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars, Neo-Assyrianand Related Studies in Honour of Simo*

- Parpola*, (Ed. Mikko Luukko, Saana Svärd, Raija Mattila), Eisenbrauns, Helsinki 2009, s.1-7.
- ANDERSON, M. M., *Hidden Power, The Palace Eunuchs of Imperial China*, Prometheus Books, New York 1990.
- ASSANTE, J., “The kar.kid / Һarimtu, Prostitueor Single Woman? A Reconsideration of the Evidence”, *Ugarit-Forschungen*, C. 30, Münster 1999, s. 5-96.
- AYDIN, N., *Büyük Sümerce Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- BODI, D., *The Michal Affair, from Zimri-Limto the Rabbis*, Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2005.
- CHAMPDOR, A., *Mısır’ın Ölüler Kitabı*, (çev. Suat Tahsuğ), Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇAKAN, V., “Geçmişten Günümüze Çin”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ankara 2017,s. 111-130.
- DALLEY, S., *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*, Addison-Wesley Press, London 1984.
- DÖNMEZ, Ş., “Osmanlı Haremi’ne Assur’un Selamı Var”, *Tarih Dergisi*, S. 70, İstanbul 2020, s.12-13.
- DUYMUŞ-FLORIOTI, H. H., *Antik Doğu’da Siyasi Evlilikler (M.Ö. III-I. Binyıl)*, Cinius Yayınları, İstanbul 2009.
- GELB, I. J., JAKOBSEN, T., LANDSBERGER, B., OPPENHEIM, A. L., *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, “H”, C. 6, The University of Chicago,Chicago 1956.
- GELB, I. J., JAKOBSEN, T., LANDSBERGER, B., OPPENHEIM, A. L.,REINER, E., *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, “B”, C. 2, The University of Chicago, Chicago 1998.
- GÖREZ, F., “Üçüncü Cinsiyetin Dünyası: Çinli Hadımlar”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 6, Ankara 2016, s. 76-86.
- GRAYSON, A. K., “Eunuchs in Power Their Role in the Assyrian Bureaucracy”, *Alter Orient und Altes Testament Veröffentlichungenzur Kultur und Geschichtedes Alten Orientsunddes Alten Testaments*, (Ed.Manfried Dietrich-OswaldLoretz), Neukirchener Verlag Neukirchen, Toronto 1995,s. 85-98.
- HALAÇOĞLU, Y., *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınevi, Ankara 1991.
- HARMAN, Ö. F., “Aziz-i Mısır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 343-344.

- HAWKINS, J. D., “Eunuchs among the Hittites”, *Sex and Gender in the Ancient Near East: Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2–6, 2001*, (Ed. S.Parpola, R. M. Whiting), Helsinki 2002, s. 217-233.
- HEIMPEL, W., *Letters to the King of Mari*, Eisenbrauns, Indiana 2003.
- HERODOTOS, *Tarih*, (çev.Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- KERTAI, D., *The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*, University of Oxford Press, United Kingdom 2015.
- KILIÇ, S. Ö., “Hadımların Pers Saray Yaşamındaki Yeri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18 (Özel Sayısı), Manisa 2020,s. 404-416.
- MARSMAN, H. J., *Women in Ugarit and Israel, Their Social and Religious Position in the Context of the Ancient Near East*, Brill, Leiden 2003.
- MICHALOWSKI, P., *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*, Eisenbrauns, Winona Lake 1989.
- MIEROOP, M. V. de, “Women in the Economy of Sumer”, *Women's Earliest Records From Ancient Egypt and Western Asia*, (Ed. Barbara S. Lesko), Scholars Press, Atlanta 1989, s. 53-66.
- ROTH, M. T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor (Writings from the Ancient World)*, Society of Biblical Literature, Atlanta 1997.
- SHARLACH, T. M., *An Ox of One's Own Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*, Studies in Ancient Near Eastern Records (SANER), C.18, De Gruyter, Berlin 2017.
- SOLVANG, E.K., *A Woman's Palace is in the House: Royal Women of Judah and their Involvement in the House of David*, Sheffield Academic Press, London 2003.
- STOL, M., *Women in the Ancient Near East*, (çev.Helen-Mervyn Richardson), Walter de Gruyter, Berlin 2016.
- TADMOR, H., “Rab-saris and Rab-shakeh in 2 Kings 18”, *The Word of the Lord Shall Go Forth: Essays in Honor of David Noel Freedman in Celebration of his Sixtieth Birthday*, (Ed. Carol L. Meyers, M.O'Connor, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana 1983, s. 279- 285.
- TOKALAK, İ., *Bizans-Osmanlı Sentezi, Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*, Gülerboy Yayıncılık, İstanbul 2010.
- TURÇANİNOV, G. F., *Kafkasya'da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, (çev. Kayhan Yükseler), Kafkas Yayıncılık, Ankara 2009.
- ULUÇAY, Ç., *Harem II*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- ULUTÜRK, M., “Osmanlı'da Harem Meselesi”, *Tefekkür Dergisi*, S. 44, Konya 2011, s.1-5.

UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

WILKINSON, T., *The Rise and Fall o Ancient Egypt*, Random House, New York 2010.

WRIGHT, J. L., “Kingand Eunuch: Isaiah 56:1–8 in Light of Honorific Royal Burial Practices”, *JBL*, C. 131, No: 1, Atalanta 2012, s. 99–119.

ZIMMERN, H., “Über Bäcker und Mundschenk im Altsemitischen”, *ZDMG* 53, Stuttgart 1899, s. 115-119.